

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 16-17 (2023)

Ο Κώστας Παπαϊωάννου μεταξύ μαρξισμού και ελευθερίας

Μελέτης Μελετόπουλος

doi: [10.12681/ethiki.33683](https://doi.org/10.12681/ethiki.33683)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μελετόπουλος Μ. (2023). Ο Κώστας Παπαϊωάννου μεταξύ μαρξισμού και ελευθερίας. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (16-17), 146–163. <https://doi.org/10.12681/ethiki.33683>

III. Μαρξισμός και Δημοκρατία

Ο Κώστας Παπαϊωάννου μεταξύ μαρξισμού και ελευθερίας

ΜΕΛΕΤΗΣ ΜΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ

Περίληψη: Ο Παπαϊωάννου τρέφει έντονη απέχθεια προς κάθε μορφή άνελευθερίας· θά μπορούσαμε νά ποῦμε πώς ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τό κεντρικό ζήτημα τῆς πολιτικῆς του σκέψης. Ὁ σταλινισμός εἶναι γι' αὐτόν παρεμφερής μέ τόν ναζισμό. Ὁ Παπαϊωάννου ἀντιμετώπισε τόν μαρξισμό μέ διαφορετικές στρατηγικές: ἄλλοτε ἀποδόμησε τά κεντρικά του ἐπιχειρήματα, ἄλλοτε ἔστρεψε τόν μαρξισμό ἐναντίον τῶν ἴδιων τῶν μαρξιστῶν, ἄλλοτε ἐρμήνευσε τόν Μαρξ μέ τρόπο πού νά δείχνει ὅτι αὐτός ἐννοοῦσε ἄλλα ἀπ' αὐτά πού συνήθως πιστεύεται, ἄλλοτε ἐνεφάνισε τόν Μαρξ ὡς ὄχι καί τόσο μαρξιστή, ἐπαναλαμβάνονται μάλιστα διαρκῶς τῆ ρῆση τοῦ Μαρξ ὅτι «ἐγώ δέν εἶμαι μαρξιστής». Ὡς βαθύς γνώστης τοῦ μαρξισμού, χρησιμοποιοῦσε τῆ συνολική ἐποπτεία τοῦ μαρξικοῦ ἔργου πού διέθετε εἴτε γιά νά τό ἀντικρούσει εἴτε γιά νά τοῦ δώσει μία δική του, συχνά ἀντιμαρξιστική (μέ τήν συμβατική ἔννοια) ἐρμηνεία.

Λέξεις-κλειδιά: Ελευθερία; Μαρξ; Μαρξισμός

Ἡ πνευματική προσωπικότητα τοῦ Παπαϊωάννου

Ὁ Παπαϊωάννου ὑπῆρξε ἕνας στοχαστής ἀνεξάρτητος, πού δέν ἐπιτρέπεται νά ἐνταχθεῖ σέ τυποποιημένες κατηγορίες. Τό σύνθημα ἐρώτημα ἐάν ἦταν μαρξιστής ἢ ὄχι, μπορεῖ νά ἀπαντηθεῖ ὡς ἐξῆς: ἦταν βαθύς γνώστης, μελετητής καί κριτικός τοῦ μαρξισμού, τόν χρησιμοποιεῖ σέ πολλές περιπτώσεις ὡς ἀφετηρία σκέψης, τόν ἐρμηνεύει μέ τόν δικό του τρόπο (συνήθως ἀνθρωπιστικό καί φιλελεύθερο), τόν στρέφει ἐναντίον τῶν αὐτόκλητων θεωρητικῶν ἐπιγόνων του (Lenin κ.λπ.) καί κυρίως ἐναντίον τοῦ κομμουνιστικοῦ

όλοκληρωτισμοῦ, ἐνῶ σέ ἄλλα σημεῖα τόν διαψεύδει ἐπιστημονικά καί τόν ἀποδομεῖ μέ τεκμηριωμένο τρόπο. Ἐπίσης, ὁ θαυμασμός του πρὸς τόν Hegel ἀλλά καί ἡ φανερή ἀποδοχή τοῦ Max Weber καί τῆς μεθοδολογίας του, καθιστοῦν τή σκέψη τοῦ Παπαϊωάννου πολύ εὐρύτερη τοῦ μαρξισμοῦ, σύνθετη καί πολυεπίπεδη. Ὅπωςδῆποτε, ἡ κλασική μαρξιστική θεωρία —δηλαδή τὰ ἔργα τῶν Marx, Engels καὶ Lenin— ἀπασχολεῖ μεγάλο μέρος τῆς πνευματικῆς πορείας καί τῆς διανοητικῆς δραστηριότητος τοῦ Παπαϊωάννου· κάτι πού ἰσχύει μέ τούς περισσότερους διανοουμένους τῆς ἐποχῆς του, ἀφοῦ ὅλοι τους βρέθηκαν μέσα στή δίνη γεγονότων πού σφραγίστηκαν ἀπό τήν πνευματική καί πολιτική δραστηριότητα μαρξιστῶν συγγραφέων καί πολιτικῶν, καθὼς καί μαρξιστικῶν κινημάτων. Ἄλλωστε, ἡ ζωή τοῦ Παπαϊωάννου (1925-1981) συνέπεσε μέ τό διάστημα τῆς ζωῆς τοῦ «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ» (1917-1989). Ὅμως, θά ἦταν λάθος νά ἐπιχειρήσουμε νά ἐντάξουμε τόν Παπαϊωάννου σέ κάποιο ἀπό τὰ δύο στρατόπεδα «ἀντιμαρξιστής»-«μαρξιστής». Εἶναι ἀπολύτως βέβαιο ὅτι μιὰ τέτοια ἐνταξη θά τήν ἀπέρριπτε καί ὁ ἴδιος.

Εἶναι σαφές, ἐπίσης, στά ἔργα τοῦ Παπαϊωάννου, ἡ προτίμησή του πρὸς τὰ μετριοπαθῆ, μεταρρυθμιστικά, μὴ ἐπαναστατικά καί μὴ ὀλοκληρωτικά σοσιαλοδημοκρατικά κινήματα, πού ἐπέδιδε κοινωτικές μεταβολές μέ δημοκρατικές μεθόδους, στά πλαίσια τοῦ δυτικοῦ κοινοβουλευτισμοῦ. Θεωρεῖ ὅτι τὰ καπιταλιστικά καθεστῶτα εἶναι ἀρκετά εὐρωστα ὥστε ν' ἀντέχουν τήν κριτική, ἐνῶ στά κομμουνιστικά καί ἡ ἐλαφρότερη δόση μελαγχολίας θεωρεῖται «ὑπονόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ»¹⁹. Ἐξαίρει μάλιστα τούς ἡγέτες τῆς γερμανικῆς σοσιαλοδημοκρατίας, πού οἱ ἀκραιφνεῖς μαρξιστές (καί ὁ ἴδιος ὁ Marx) εἶχαν καταγγεῖλει ὡς «ἀποστάτες τοῦ μαρξισμοῦ», «ἀναθεωρητές», «ὄργανα τῆς ἀστικῆς τάξης» κ.τ.λ. Μάλιστα, δικαιώνει τόν ἡγέτη τῶν γερμανῶν σοσιαλδημοκρατῶν Ebert, πού κατέστειλε βιαίως τήν ἐπανάσταση τῶν Γερμανῶν μπολοσεβίκων τό 1918-9.

Ὁ Παπαϊωάννου τρέφει ἐντονη ἀπέχθεια πρὸς κάθε μορφή ἀνελευθερίας· θά μπορούσαμε νά ποῦμε πὼς ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τό κεντρικό ζήτημα τῆς πολιτικῆς του σκέψης. Ὁ σταλινισμός εἶναι γι' αὐτόν παρεμφερής μέ τόν ναζισμό. Τὰ φερέφωνα τῆς Μό-

σχας στόν δυτικό κόσμο, οί στρατευμένοι κομμουνιστές «διανοούμενοι»- θαυμαστές καί ὀπαδοί τοῦ Stalin, τοῦ προκαλοῦν ἀηδία. Δέν διστάζει νά καταγγεῖλει ἐπισήμως καί «ἱερά τέρατα» τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοκομμουνιστικῆς καί φιλοσταλινικῆς διάνοησης, ὅπως ὁ Togliatti, ὁ Aragon καί ὁ Jean-Paul Sartre. Τόν τελευταῖο ἔχει διαρκῶς στό στόχαστρο, διότι ἀπαξίωσε τὸ προλεταριάτο προκειμένου νά δικαιολογήσει τὴν ἀπολυταρχία τοῦ κόμματος, κάτι πού καί ὁ ἴδιος ὁ Marx εἶχε καταγγεῖλει. Ὁ Παπαϊωάννου θεωρεῖ ὅτι τὸ κοινοβουλευτικό καθεστῶς διαμορφώθηκε ἀργά καί σοφά καί παρέχει περισσότερες ἐγγυήσεις γιά τὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία ἀπ' ὅ,τι οἱ ἐπαναστατικές πομφόλυγες τοῦ σταλινικοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ. Ταυτόχρονα, δέν ἐγκαταλείπει τίς θέσεις του γιά κοινωνική δικαιοσύνη.

Τὴν πραγματική πνευματική καταγωγή τοῦ Κώστα Παπαϊωάννου πρέπει νά τὴν ἀναζητήσουμε σέ δύο πηγές: ἀπ' ἑνός στήν ἀρχαία ἑλληνική φιλοσοφία, πού εἶναι πανταχοῦ παροῦσα καί προσδιοριστική στό ἔργο του· ἀπ' ἑτέρου στὸν Hegel. Ὁ Παπαϊωάννου εἶναι ἕνας πραγματικός ἐγγελιανός, θαυμάζει βαθειά τὸν Hegel. Τίς ὠραιότερες σελίδες του τίς ἔγραψε γιά τὸ ἔργο καί τὸν βίο τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου. Μάλιστα στὸν Marx ὁ Παπαϊωάννου βλέπει ἕναν μὴ συνεπῆ μαθητὴ τοῦ Hegel, πού μετέφερε αὐτοῦσια τὰ ἐγγελιανὰ σχήματα στό ἔργο του, ἀλλά χωρὶς τίς ὀρθές ἐκτιμήσεις καί προβλέψεις τοῦ δασκάλου.

Ὁ Παπαϊωάννου γράφει τεκμηριωμένα, μὲ ἐπιχειρήματα, στατιστικά στοιχεῖα καί ἱστορικά παραδείγματα. Εἶναι μέγας γνώστης τῆς ἱστορίας. Μάλιστα, ὅταν ἀντιπαρατίθεται μὲ τὴν θεωρία τοῦ Marx στό ζήτημα τοῦ «ἄσιατικοῦ τρόπου παραγωγῆς», ἀποδεικνύει ὅτι γνωρίζει εἰς βάθος τίς ἱστορικές ἀνατολικές κοινωνίες πολὺ περισσότερο ἀπὸ τίς ἀποσπασματικές καί ἐπιφανειακές γνώσεις τοῦ Marx. Ἐντυπωσιάζουν ἐπίσης οἱ παραλληλισμοὶ πού κάνει μεταξύ τῆς σοβιετικῆς γραφειοκρατίας καί τοῦ ἀρχαίου αἰγυπτιακοῦ ἱερατείου. Οἱ ἱστορικές του συγκρίσεις εἶναι πρωτότυπες, ἐξαιρετικά γόνιμες καί ἐνδιαφέρουσες.

Εἶναι βαθύς γνώστης τοῦ μαρξισμοῦ, πολὺ περισσότερο ἀπὸ διάφορους προπαγανδιστές καί ὀπαδοὺς τῆς μαρξιστικῆς σκέψης.

Γνωρίζει τις φάσεις και τις αντιφάσεις του μαρξιστικού έργου, παραπέμπει με ευκολία σε οποιοδήποτε έργο του Marx. Ο μαρξισμός βεβαίως είναι σταθερό σημείο στην όλη του πνευματική παρουσία, αλλά ο Παπαϊωάννου ψυχολογικά είναι άπεξαρτημένος και αποστασιοποιημένος απ' αυτόν. Τό υφος του στά φιλοσοφικά του δοκίμια θυμίζει έντονα τόν Παναγιώτη Κανελλόπουλο, στον όποϊον άλλωστε παραπέμπει. Ταυτόχρονα, είναι άριστος γνώστης τής μεσαιωνικής φιλοσοφίας και τών νεώτερης κοινωνιολογικής και φιλοσοφικής θεωρίας.

Ός συγγραφέας και κριτικός είναι δηκτικός, εϊρων, τά κείμενά του έχουν κάποια δόση *rolémique*. Μόνιμος στόχος του είναι ό Lenin, ως κατ' ουσίαν έμπνευστής του όλοκληρωτισμού, και φυσικά ό Stalin. Ίδου μία έκπληκτική περιγραφή του τελευταίου από τόν Παπαϊωάννου: «Εϊδαμε τόν «Πατέρα τών Λαών» όπως πράγματι ήταν στή διάρκεια τών εϊκοσι πέντε χρόνων τής βασιλείας του: σφαλισμένο στό Κρεμλίνο, νά άρνεϊται νά επισκεφτεϊ χωριό ή έργοστάσιο και νά βρεθεϊ μπροστά σε έργάτες ή αγρότες· νά άρνεϊται επίσης, αν και στρατάρχης, νά αντικρίσει φαντάρους· νά περνά τή ζωή του σε έναν κόσμο γεμάτο φανταστικές καταξιώσεις και πλαστές στατιστικές· νά έξαπολύει προς όλες τις κατευθύνσεις παράλογες, συκοφαντικές και ψευδεϊς κατηγορίες για «διπλό παιγνίδι», «κατασκοπεία», «δολιοφθορά», προπαρασκευή φανταστικών «συνομοσιών» κ.λπ· νά κατευθύνει στρατιωτικές επιχειρήσεις πάνω σε γεωγραφική σφαίρα σχολείου· νά 'πνίγει' τούς συνεργάτες του 'ήθικά και φυσικά'· νά έξοντώνει τούς όπαδούς του· νά καταπιάνεται μέ ιδιαίτερη φροντίδα στό στήσιμο τερατωδών δικών· νά κανονίζει αυτοπροσώπως 383 καταλόγους κομματικών μελών πού καταδικάζονταν κατά χιλιάδες· νά δίνει στους δικαστές συμβουλές για τις μεθόδους έρευνας πού συνοψίζονταν στό: 'Χτυπάτε, χτυπάτε και ξαναχτυπάτε'· νά φαντάζεται αδύνατους φόρους· νά διατάζει 'τόν μαζικό έκτοπισμό όλόκληρων έθνών'· νά καταλαμβάνεται από λύσσα αδυναμίας μπροστά στον αριθμό τών Ούκρανων πού ήταν άρκετά μεγάλος ώστε νά μήν μπορεϊ νά τούς κάνει νά ύποστούν συλλογικά τήν ίδια μοίρα· νά ζηλοφθονεϊ τούς στρατιωτικούς άρχηγούς· νά διδάσκει ό ίδιος τήν ιστορία τής

βασιλείας του· νά διαπαιδαγωγεί μιά γενιά όλόκληρη στήν τέχνη τῆς κατάδοσης καί νά ανάγει τήν ἴδια του τή λατρεία σέ θρησκεία».

Στήν ὅλη πνευματική προσωπικότητα τοῦ Παπαϊωάννου διαφαίνεται τό τραῦμα πού ὑπάρχει στή σχέση του μέ τήν Ἑλλάδα: τό μέν μετεμφυλιακό κράτος τόν κατεδίωξε, τό δέ σταλινικό ΚΚΕ τοῦ δημιούργησε ἀποτροπιασμό. Ὁ Παπαϊωάννου ἦταν ἕνας γλυκός, ἥπιος ἄνθρωπος μέ μεγάλη κοινωνική εὐαισθησία καί λατρεία πρὸς τήν ἐλευθερία. Αὐτά δέν χωροῦσαν στό σκηνικό τῆς τεσσαρακονταετίας 1940-1980, οὔτε στήν τότε Δεξιά οὔτε στήν τότε Ἀριστερά.

Ὁ Παπαϊωάννου δέν προχώρησε, ὅπως ὁ Καστοριάδης, σέ συγκεκριμένες προτάσεις πολιτικῆς ὀργάνωσης. Ἀλλά προσέφερε στήν προοδευτική διάνοηση μιά ἐναλλακτική, ἀνθρωποκεντρική, συνεπῆ στόν Διαφωτισμό θεωρητική διέξοδο ἀπό τόν μεσοιανικό λαβύρινθο τοῦ Marx καί τόν λενινιστικόσταλινικό ὀλοκληρωτισμό πού στηρίχθηκε στό ἔργο του.

Η ἀμφίρροπη σχέση μέ τόν μαρξισμό

Ὁ Παπαϊωάννου ἀντιμετώπισε τόν μαρξισμό μέ διαφορετικές στρατηγικές: ἄλλοτε ἀποδόμησε τά κεντρικά του ἐπιχειρήματα, ἄλλοτε ἔστρεψε τόν μαρξισμό ἐναντίον τῶν ἴδιων τῶν μαρξιστῶν, ἄλλοτε ἐρμήνευσε τόν Marx μέ τρόπο πού νά δείχνει ὅτι αὐτός ἐννοοῦσε ἄλλα ἀπ' αὐτά πού συνήθως πιστεύεται, ἄλλοτε ἐνεφάνισε τόν Marx ὡς ὄχι καί τόσο μαρξιστή, ἐπαναλαμβάνονται μάλιστα διαρκῶς τή ρήση τοῦ Marx ὅτι «ἐγὼ δέν εἶμαι μαρξιστής». Ὡς βαθύς γνώστης τοῦ μαρξισμοῦ, χρησιμοποιοῦσε τήν συνολική ἐποπτεία τοῦ μαρξικοῦ ἔργου πού διέθετε εἴτε γιά νά τό ἀντικρούσει εἴτε γιά νά τοῦ δώσει μιά δική του, συχνά ἀντιμαρξιστική (μέ τή συμβατική ἔννοια) ἐρμηνεία.

Εἰδικώτερα, ὁ Παπαϊωάννου προσπάθησε νά ἀναδείξει τεκμηριωμένα τήν ἀνθρωπιστική, φιλελεύθερη διάσταση τοῦ Marx. Θεωρεῖ ὅτι ὁ Marx ποτέ δέν διανοήθηκε ὅτι ἐπρόκειτο νά γίνει τό λάβαρο τοῦ ὀλοκληρωτικοῦ δεσποτισμοῦ. Ὁ Marx, ὅταν καταγγέλλει τήν ὑποκρισία τοῦ φιλελευθερισμοῦ, δέν ζητᾷ τήν ἐπιστροφή στόν ἀσιατικό δεσποτισμό, ἐνῶ καταγγέλλει στά ἔργα του τή γραφειοκρατία

καί τόν κρατικό καπιταλισμό. Ὁ Παπαϊωάννου θεωρεῖ ὅτι ὁ μαρξισμός ἐκφράζει μία ὄλο καί πῖο πλήρη διεκδίκηση ἐλευθερίας καί δικαιοσύνης. Τόν ἀποκαλεῖ δέ θεωρία μέ λογική συνέπεια. Ὁ Marx, σημειώνει ὁ Παπαϊωάννου, ἐγνώριζε ὅτι οἱ καταπιεζόμενες τάξεις δέν ἦταν σέ θέση νά ἀνατρέψουν ἄμεσα τό κυρίαρχο κράτος. Ἐβλεπε τά πράγματα σέ προοπτική χιλιετιῶν καί ἔδινε κοσμοϊστορική περιωπή στήν πάλη τοῦ προλεταριάτου, καθῶς καί ἓνα αἶσθημα βεβαιότητος γιά τήν τελική, ὅσο κι ἄν μακρινή, νίκη. Ὁ Marx ἐγνώριζε πολύ καλά ὅτι ὁ ἱστορικός ὕλισμός δέν μπορεῖ νά ἐφαρμοστεῖ αὐστηρά παρά μόνον κατά τήν ἐποχή τοῦ καπιταλισμοῦ.

Ὁ Παπαϊωάννου δέν πιστεύει πῶς ὁ Marx θεωροῦσε ὅτι τό φορμαλιστικό κριτήριο τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας τῶν μέσων παραγωγῆς ἦταν τό οὐσιῶδες γνώρισμα τῆς ταξικῆς κυριαρχίας καί ὅτι συνεπῶς ἡ κατάργησή του θά ἐπιφέρει αὐτομάτως καί τήν κατάργηση τῆς ταξικῆς ἐκμετάλλευσης. Διότι ὁ Marx ἐνδιαφερόταν πρωτίστως γιά τίς σχέσεις πού ἀναπτύσσονται μεταξύ τῶν μελῶν μίας κοινωνικῆς ὄντοτητας. Ἡ κοινωνιολογική ἔννοια τῶν παραγωγικῶν σχέσεων εἶναι γιά τόν Marx πολύ εὐρύτερη ἀπό τήν νομική ἔννοια τῆς ἀτομικῆς ἰδιοκτησίας. Ὁ ἴδιος ὁ Marx, κατά τόν Παπαϊωάννου, ἦταν πολύ λιγώτερο ἀποφθεγματικός ἀπό τούς θρησκόληπτους μαθητές του καί ἀναγνώρισε πολλές φορές ὅτι ἡ πρωτόγονη συσσώρευση κεφαλαίου δέν θά μποροῦσε ποτέ νά πραγματοποιηθεῖ χωρίς τόν ἐξωοικονομικό παράγοντα τῆς βίας, πού εἶναι καί ἡ ἴδια μία οἰκονομική δύναμη. Ἐπίσης ὁ Marx ἐγνώριζε πολύ καλά τήν ἐξωοικονομική, πολιτικοστρατιωτική προέλευση τῆς δυτικῆς φεουδαρχίας. Ἐξ ἄλλου ἐγνώριζε ὅτι οἱ σχέσεις ἀστικῆς κοινωνίας-κράτους δέν εἶναι σχέσεις «βάσης» πρὸς «ἐπικοδόμημα» καί ἤξερε ὅτι τό κράτος εἶναι ταξικά ἀνεξάρτητο ὅπου δέν ὑπάρχει ἰσχυρή ἀστική τάξη. Ὁ Marx εἶχε πλήρη ἐπίγνωση τοῦ πρόσφατου χαρακτήρα τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν τάξεων καί ἤξερε καλύτερα ἀπό τούς ὁπαδούς του ὅτι μόνον μετά τήν κατάργηση τῶν ἐξωοικονομικῶν τάξεων (κλῆρος, ἀριστοκρατία κ.λπ.) κατέστη δυνατόν οἱ οἰκονομικές διακρίσεις νά γίνουν κοινωνικές. Ἐπίσης ἐγνώριζε πολύ καλά ὅτι ἡ χαμηλή ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς πρὶν ἀπό τή βιομηχανική ἐπανάσταση ἔκανε προβληματι-

κό τόν ἴδιον τόν οικονομικό ντετερμινισμό. Μακροκοινωνιολογικά ἐπλανᾶτο, ἀλλὰ μικροκοινωνιολογικά εἶχε πλήρη ἐπίγνωση τῶν σχέσεων ἀστικής τάξης-κράτους. Ὅταν μιλοῦσε γιά «δικτατορία τοῦ προλεταριάτου», δέν τήν ἔστρεφε κατά τῆς δημοκρατίας ἀλλά κατά τῆς «δικτατορίας τῆς ἀστικής τάξης». Ἐννοοῦσε ἄλλωστε τήν πολιτική κυριαρχία ἑνός κοινωνικά πλειοψηφούντος προλεταριάτου. Ὁ Marx, τέλος, ἠρνεῖτο τόν κομματικό συνδικαλισμό καί τόν θεωροῦσε θάνατο τοῦ πραγματικοῦ συνδικαλισμοῦ.

Κριτική τοῦ θεωρητικοῦ μαρξισμοῦ

Ὁ Παπαϊωάννου, σέ ἄλλα σημεία τοῦ ἔργου του, ἀσκεῖ ριζική κριτική καί στήν ἴδια τή μαρξιστική θεωρία, καί μάλιστα στόν πυρήνα της. Κατ' ἀρχάς θεωρεῖ ὅτι ὁ Marx διαψεύσθηκε στίς προβλέψεις του, διότι ἡ κοινωνική κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ ἐκδηλώθηκε πρίν ἀπό τήν οικονομική, ἐνῶ ὁ μαρξισμός ἔγινε ἰδεολογική σημαία τῆς ἀντικαπιταλιστικῆς ἐξέγερσης προκαπιταλιστικῶν χωρῶν. Ἡ πραγματοποίηση τῆς κομμουνιστικῆς ἐπανάστασης στή Ρωσσία καί στήν Κίνα, καί ὄχι σέ κάποια ὄριμη βιομηχανική κοινωνία, σημαίνει ἤ ὅτι ὁ «οὐτοπικός σοσιαλισμός» εἶναι πολύ ἐπιστημονικώτερος ἀπό τόν «ἐπιστημονικό σοσιαλισμό» ἢ ὅτι ὁ «προκαπιταλιστικός σοσιαλισμός» αὐτῶν τῶν χωρῶν εἶναι ὁ βάρβαρος σοσιαλισμός πού ἀναφέρει ὁ Marx στή *Γερμανική Ἰδεολογία* του, πού θά κοινωνικοποιήσει ὄχι τόν πλοῦτο ἀλλά τήν στέρηση, καί θά ὀδηγήσει τήν κοινωνία σέ νέους ταξικούς ἀγῶνες.

Ἡ ἔννοια τοῦ προλεταριάτου στό ἔργο τοῦ Marx, ἐπισημαίνει ὁ Παπαϊωάννου, εἶναι ἰδεαλιστική. Ὁ Marx ἔχει κατασκευάσει ἕνα ἰδεατό προλεταριάτο, σύμφωνα μέ τό ὅποιο θά ἔπρεπε νά συμπεριφέρεται τό πραγματικό προλεταριάτο. Ἐκτός αὐτοῦ, ὁ Marx διαψεύσθηκε στίς ἐκτιμήσεις του γιά τό προλεταριάτο: αὐτό δέν εἶναι ἐπαναστατική τάξη, ἀπ' ἐναντίας ἡ ἀποτελεσματικότητα τῶν σύγχρονων μαζικῶν κινήματων εἶναι ἀντιστρόφως ἀνάλογη μέ τή συμμετοχή τῆς ἐργατικῆς τάξης στους συνδικαλιστικούς ἀγῶνες. Ὁ Marx διαψεύσθηκε καί στό ἐξῆς: στίς πιά ἀνεπτυγμένες καπιταλιστικές χῶρες, ὅπως οἱ ΗΠΑ, ἐπῆλθε ἡ μεγαλύτερη εὐημερία καί μία μόνιμη ἀδρα-

νοποίηση του προλεταριάτου. Άπ' εναντίας στην Γερμανία, όπου έκδηλώθηκε ή μεγαλύτερη κρίση, ή μάζα οργανήκε όχι στα μαρξιστικά κόμματα αλλά στους ναζιστές. Οι μαρξιστικές επανάστασεις, αντιθέτως, πραγματοποιήθηκαν σε προκαπιταλιστικές χώρες λόγω πολέμων και λόγω της άποτυχίας των προκαπιταλιστικών δομών να αντιμετωπίσουν έναν μοντέρνο ολοκληρωτικό πόλεμο. Μόνον όπου συνδυάσθηκε με άγροτική επανάσταση, ό μαρξισμός είχε πραγματικά επαναστατικά αποτελέσματα.

Οι νεότερες μαρξιστικές επαναστάσεις (Ρωσία, Κίνα, Τρίτος Κόσμος) σε άγροτικές κοινωνίες, έπισημαίνει ό Παπαϊωάννου, άποτελούν την έκδίκηση της «άγροτικής άποβλάκωσης», πού είχε έπισημάνει ό Marx, εναντίον της «άστικής εύφυϊας» πού ό ίδιος διαφήμιζε. Ό Marx δέν μπορούσε να φαντασθεί ότι ή δεύτερη μεγαλύτερη «σοσιαλιστική» επανάσταση της έποχής μας θά ξεκινούσε από τις καθυστερημένες περιφέρειες της βόρειας Κίνας, όπου ή τεχνική βρισκόταν ακόμα σε νεολιθικό επίπεδο.

Σέ μία μελέτη του μέ τίτλο «Η θεωρία της κοινωνικής πάλης», ό Παπαϊωάννου κατέδειξε τά μυθολογικά στοιχεία πού δίνουν μία τόσο σαγηνευτική όψη στή μαρξική θεωρία της πάλης των τάξεων. Ένα άπ' αυτά είναι ή ρομαντική ιδέα ότι ή καταπιεζόμενη τάξη κάθε κοινωνικού καθεστώτος προώριστα να άνατρέψει τό παλαιό καθεστώς και να δημιουργήσει τις «νέες και άνώτερες» παραγωγικές σχέσεις. Καμμία όμως από τις έκμεταλλεζόμενες τάξεις πού αναφέρει ό Marx δέν έπαιξε τό δημιουργικό έργο πού προέβλεπε γι' αυτές ό μαρξισμός. Ό Marx έκανε την έξης άθέμιτη, σύμφωνα μέ τον Παπαϊωάννου, σύγκριση: συνέκρινε τον ρόλο της άστικής τάξης κατά την έποχή της φεουδαλικής κυριαρχίας, μέ τον ρόλο της έργατικής τάξης κατά την έποχή της καπιταλιστικής κυριαρχίας. Η άστική τάξη, όμως, είχε ήδη ύπονομεύσει τή φεουδαλική κυριαρχία και ή επικράτησή της ήταν ζήτημα χρόνου, ενώ τό προλεταριάτο αντιμετωπίζει τό δυσκολώτατο πρόβλημα να δημιουργήσει νέες κοινωνικές σχέσεις.

Ό Παπαϊωάννου θεωρεί ότι ό μαρξισμός ίσχύει μόνον στις ώριμες καπιταλιστικές κοινωνίες και μάλιστα ότι ή μαρξιστική μέθοδος

ισχύει μόνον στα πλαίσια της ιδεατοτυπικής ώριμης καπιταλιστικής κοινωνίας, τήν όποία προϋποθέτει καί ταυτοχρόνως άντανακλά ιδεολογικά. Τά όρια τής μαρξιστικής προοπτικής συμπίπτουν μέ τά όρια τής καπιταλιστικής κοινωνίας. Ή μετάθεση τοῦ κέντρου βάρους τοῦ μαρξισμού σέ ύπανάπτυκτες κοινωνίες συνιστά άποξένωση τοῦ μαρξισμού άπό τόν έαυτό του. Ό μαρξισμός, λοιπόν, σύμφωνα μέ τόν Παπαϊωάννου, ισχύει καί λειτουργεῖ ως θεωρία μόνον στο έσωτερικό τοῦ καπιταλισμοῦ. Άλλά καί ό καπιταλισμός στόν όποϊον αναφέρεται ό Marx εἶναι όχι ή έμπειρική μορφή του, αλλά μία ιδεατή μορφή του, όπου τό καπιταλιστικό παρόν θεωρεῖται ήδη ως παρελθόν καί τό μέλλον ως ήδη συντελεσμένο.

Ό Παπαϊωάννου άσκει κριτική στήν μαρξιστική θεωρία τών κοινωνικῶν τάξεων: θεωρεῖ ότι οί πηγές τής κοινωνικής έξουσίας εἶναι πολλαπλές καί δέν μποροῦν νά άναχθοῦν σ' έναν μοναδικό παράγοντα, τόν οικονομικό δηλαδή, όσο σημαντικός καί αν εἶναι αυτός. Τρεῖς πηγές τής έξουσίας δέχεται ό Παπαϊωάννου: τήν ιδεολογική-θρησκευτική, τήν πολιτική καί τήν οικονομική. Μάλιστα, στή σύγχρονη εποχή, ύφίσταται καί ένα τέταρτο εἶδος έξουσίας, ή ολοκληρωτική, πού συγκεντρώνει τίς άλλες τρεῖς.

Ό Marx, σύμφωνα μέ τόν Παπαϊωάννου, άγνόησε τίς περιπτώσεις όπου ή ιστορία διαψεύδει τίς μονομερεῖς καί τόσο δογματικά διατυπωμένες θέσεις τοῦ «ιστορικοῦ υἱοισμοῦ». Καί άρνήθηκε νά έντάξει τίς περιπτώσεις αυτές μέσα στο γενικό κοινωνιολογικό του σχήμα. Άλλωστε, ή μαρξιστική θεωρία τής κοινωνικής επανάστασης καί τής πάλης τών τάξεων άποτελεῖ άκριτη γενίκευση όρισμένων τυπικά καπιταλιστικῶν δεδομένων ή καί συνειδητή διαστρέβλωση τών ιστορικῶν γεγονότων. Στο έργο τοῦ Marx ύφίστανται επιπλέον άναχρονισμοί, πού άποτελοῦν τό «πρῶτον ψεῦδος» τής μαρξιστικής μεθοδολογίας.

Στά έργα τοῦ Marx, έπισημαίνει ό Παπαϊωάννου, εμφανίζονται συχνά κυκλικοί συλλογισμοί, όπως π.χ. ή άποψη ότι ή πλήρης ανάπτυξη τής παραγωγής θά καταργήσει τίς τάξεις, γιατί ή ύπαρξή τους εἶναι άποτέλεσμα άνεπαρκοῦς ανάπτυξης. Ή άποψη τοῦ Marx ότι ό πόλεμος εἶναι γιά τούς βαρβάρους κατακτητικούς λαούς ένας τρό-

πος παραγωγής, είναι σοφιστική. Έκτός αν θεωρήσουμε ότι η οικονομική διάσταση της ιστορίας περιλαμβάνει όλες τις ανθρώπινες δραστηριότητες.

Ο Marx έκανε τό λάθος νά άρνηθεϊ τήν αὐτοτέλεια τοῦ ιδεολογικοῦ καί τοῦ πολιτικοῦ φαινομένου. Αὐτό τόν κατέστησε ἀνίκανο νά κατανοήσει τήν ἀποφασιστική σημασία πού ἔπαιζαν καί πού ἐπρόκειτο νά παίξουν στό ἐγγύς μέλλον τά ιδεολογικά καί πολιτικά φαινόμενα. Ἀλλά ἡ κυριώτερη ἀντίκρουση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας ἔγινε ἀπό τήν μαρξιστική πράξη: ποίος θά φανταζόταν, πρὶν ἀπό τό 1917, ὅτι ὁ ὀρθόδοξος μαρξισμός θά γινόταν ἡ ιδεολογική σημαία στά καθεστῶτα ὅπου ἡ οἰκονομία θά γινόταν ἢ θά ξαναγινόταν παράρτημα τῆς πολιτικῆς;

Ἐλάχιστες εἶναι οἱ περιπτώσεις, μέσα στόν προκαπιταλιστικό κόσμο, ὅπου οἱ ταξικές σχέσεις προσδιορίζονταν ἀπό τίς οικονομικές-παραγωγικές σχέσεις. Τίς περισσότερες φορές, ἡ προέλευση καί ἡ ἐπιβίωση τῶν ἀρχουσῶν τάξεων ἦταν ἐξωοικονομική, πολιτική ἢ στρατιωτική. Κάθε αὐτονομία τῆς οικονομικῆς σφαίρας ἐξουδετερώθηκε ἀπό ἄλλες μορφές κοινωνικῆς ὀργάνωσης, π.χ. τῆ θρησκεία, τῆ δυτική φεουδαρχία ἢ τῆ ρωσική ὑπαλληλοκρατία. Καμμία σχέση αἰτίας πρὸς ἀποτέλεσμα δέν συνδέει τήν οικονομική ἰσχύ μέ τήν πολιτική καί τήν πνευματική ἐλευθερία. Γιά παράδειγμα, ὁ κλῆρος κυριάρχησε ὄχι λόγω οικονομικῆς ἰσχύος ἀλλά λόγω ἠθικῆς ἐπιρροῆς. Ὁ κλῆρος, ὡς ἀρχουσα τάξη, εἶχε ἀντιοικονομικό χαρακτήρα. Γιά παράδειγμα, ἡ κυριαρχία τοῦ ἱερατείου στήν ἀρχαία Αἴγυπτο εἶχε ὡς συνέ-πεια τήν ἐπιβολή ἑνός ἐορτολογίου πού συρρίκωνε τήν παραγωγικότητα. Ὁ δέ φεουδαλισμός προῆλθε ἀπό τήν ἰσλαμική ἐπέκταση, πού προκάλεσε τήν ἐμπορική παρακμή τῶν εὐρωπαϊκῶν ἀστικῶν κέντρων καί τήν ἀνάγκη γιά κατάφρακτο ἵππικό. Ἐν τέλει, αὐτονομία τῆς οικονομικῆς σφαίρας δέν ὑπῆρξε οὔτε στό κομμουνιστικό καθεστῶς, ἀφοῦ ἡ δικτατορία τῶν μπολσεβίκων ἐξουδετέρωσε πλήρως τήν αὐτονομία τῆς οικονομικῆς ζωῆς γιά νά ἀποτρέψει τήν παλινόρθωση τοῦ καπιταλισμοῦ - διότι κάθε χρόνος πού περνοῦσε καθιστοῦσε ὄλο καί ἐμφανεστερη τήν συντριπτική ὑπεροχή τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας ἔναντι τῆς κρατικοποιημένης.

Σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου, τό πίο αδύνατο σημεῖο τῆς μαρξιστικῆς ἐπιχειρηματολογίας εἶναι ἡ τεχνολογική ἐρμηνεία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης. Σέ ὅλες τίς ἐποχές πρὶν ἀπό τῆ Βιομηχανική Ἐπανάσταση, οἱ ἐξω-οικονομικοὶ παράγοντες ἦταν τόσο ἰσχυροὶ ὥστε ἐκμηδένισαν τίς δυνατότητες ἀνάπτυξης τῆς παραγωγῆς, παρ' ὄλο πού καί στήν Ἑλληνιστική ἐποχή καί στήν ἀρχαία Κίνα ἡ ἐπιστήμη καί ἡ τεχνολογία εἶχαν φθάσει σέ ἀξιοσημεῖωτο βαθμό ἀνάπτυξης. Ἄρα ἡ ἐπιστήμη ἀπό μόνη της δέν ἀρκεῖ γιά νά προσδιορίσει ἕνα κοινωνικό καθεστῶς. Ἄλλωστε, ἡ ἴδια τεχνολογία στηρίζε καί τόν ἀμερικανικό καπιταλισμό καί τό σοβιετικό καθεστῶς. Καί ἡ κομμουνιστική ἐκβιομηχάνιση ἀπέδειξε εὐρύτερα ὅτι ἕνας τύπος οἰκονομίας μπορεῖ νά λειτουργήσει σέ δύο τόσο διαφορετικά πολιτικο-κοινωνικά καθεστῶτα.

Ὁ οικονομισμός τοῦ Marx συνίσταται ἐπίσης, κατά τόν Παπαϊωάννου, στό γεγονός ὅτι ἀρνεῖται ν' ἀναγνωρίσει ὅτι μία ὁμάδα μπορεῖ νά γίνει ἄρχουσα τάξη στηριζόμενη ἀρχικῶς πάνω στήν ἰδεολογική π.χ. ἐξουσία πού ἀσκει (π.χ. ἡ κοινωνική-ταξική ἐξουσία τοῦ κλήρου). Μέ ἐμπαθῆ ἐπιμονή ὁ Marx ἀρνήθηκε, ἐξ ἄλλου, ἀπό τήν ἀρχή ἕως τό τέλος τῆς σταδιοδρομίας του, σέ πείσμα τῆς πίο στοιχειώδους ἀντικειμενικότητας, τήν οικονομική-παραγωγική σημασία μίας τάξης ὅπως ἡ γραφειοκρατία, πού σέ ὄλη τήν διάρκεια τῆς προβιομηχανικῆς περιόδου ὑπῆρξε ὁ κύριος συντελεστής τῆς οἰκονομικῆς προόδου. Ἐκπλήσσει κανεῖς, λοιπόν, ἀκούγοντας τόν Marx νά ὀνομάζει τῆ γραφειοκρατία «παρασιτικό κῦμα» καί «τεχνητή κάστα». Οἱ δημαγωγικές αὐτές ἐκφράσεις του δέν κάνουν παρά νά προδίδουν τῆ σύγχυση πού αἰ-σθάνεται ἡ φιλελεύθερη σκέψη μπρός στό τυπικά μοντέρνο (ἀλλά καί πανάρχαιο ἐπίσης) φαινόμενο τῆς κρατικοποίησης τῆς οἰκονομίας. Διότι, σέ αὐτό τό σημεῖο, ἡ σκέψη τοῦ Marx εἶναι αἰχμάλωτη τῆς φιλελεύθερης ὀρθοδοξίας τῆς σχολῆς τοῦ Manchester: ὁ Marx ἐκλαμβάνει ὡς σταθερό δεδομένο τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας τόν χωρισμό τῆς οἰκονομίας ἀπό τό κράτος, πού ζητοῦσαν οἱ ὄπαδοί τοῦ Adam Smith. Ἀλλά καί οἱ ἀπόψεις τοῦ Lenin γιά «ἀπλουστευμένες στό ἔπακρο διοικητικές λειτουργίες τοῦ κράτους» εἶναι παιδαριώδεις καί δημαγωγικές.

Οί μαρξιστικές θέσεις για τό κράτος καί τήν πολιτική ἐξουσία εἶναι ἀσφαλῶς τό πῶ τρωτό σημεῖο τῆς οἰκονομικῆς ἐρμηνείας τῆς ἱστορίας. Ὅλες οἱ σχετικές μέ τό θέμα αὐτό ἀπόψεις τοῦ Marx πρέπει νά θεωρηθοῦν ἄκριτες, δογματικές γενικεύσεις τῶν διεκδικήσεων πού γιά περιορισμένο χρονικό διάστημα προέβλεπε ἡ εὐρωπαϊκὴ καί εἰδικώτερα ἡ ἀγγλικὴ ἀστική τάξη. Ὁ Marx, ὡς ριζικά φιλελεύθερος (δηλαδή δέ-σμιος τῆς ἀνάλυσης τῶν A. Smith, D. Ricardo κ.ἄ.), δέν μπόρεσε ποτέ ν' ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τῆ σχηματικὴ ἀντίθεση κράτους-κοινωνίας, πού ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Ὁ ἱστορικός ὕλισμός του εἶναι ἐξώγαμο τέκνο τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ.

Ὁ Marx ἔπρεπε θῦμα μίας «προοπτικῆς αὐταπάτης», ἐπειδὴ στήν ἐποχὴ του τό κράτος πράγματι ἔτεινε νά γίνει μηχανισμός ἔκφρασης ἰδιωτικῶν συμφερόντων. Ἐτσι ὁ Marx πίστεψε ὅτι ἡ οἰκονομία εἶχε πάντοτε τήν προσδιοριστικὴ δύναμη πού ἀπέκτησε μετὰ τῆ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση κι ὅτι τό κράτος ἦταν πάντοτε δευτερεύουσα ἱστορικὴ δύναμη καί ὄργανο τῆς ἀστικῆς τάξης. Ἐτσι, ἡ μαρξικὴ κριτικὴ τοῦ κράτους ἰσχύει κυρίως γιά τό κράτος πού δημιούργησαν οἱ πῶ φανατικοὶ ὁπαδοὶ τοῦ Marx. Σύμφωνα μέ τὸν Engels, κάθε γνώση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τίς συνθῆκες ὑπὸ τίς ὁποῖες ἀποκτήθηκε. Εἶναι ἀπὸ κάθε ἄποψη λυπηρὸ πού ὁ μεγαλοφυῆς κριτικός τῶν ἰδεολογιῶν δέν ἀναρωτήθηκε οὔτε στιγμὴ μήπως ἡ θεωρία του δέν εἶναι κι αὐτὴ μία ἰδεολογικὴ κατασκευή μέ κατ' ἀνάγκην περιορισμένη ἰσχὺ. Ὁ Marx, πού εἰρω-νεύθηκε τόσες φορές τοὺς ἀστοὺς ἰδεολόγους γιά τὸν ἀντι-ἱστορικό τους τρόπο σκέψης, ἔπρεπε ὁ ἴδιος στήν παγίδα τῆς ἀστικοφιλελευθέρης ἰδεολογίας καί τῆς ἔδω-σε μάλιστα καί ἀναδρομικὴ ἰσχὺ. Ὁ Marx, πεπεισμένος ὅτι αὐτός καί μόνος κατέχει τό μυστικὸ τῆς ὑπαρξης τῶν ἀνθρώπων, δέν αἰσθάνεται τήν παραμικρὴ δυσκολία νά προβάλει στήν πρωτόγονη κοινωνία τὰ συνθήματα πού ἀκούγονταν στὰ φιλελεύθερα σαλόνια καί τίς προοδευτικὲς λέσχες τοῦ καιροῦ του.

Ὁ καπιταλισμός, ὅμως, ὀδήγησε τήν κοινωνία σ' ἓναν τελείως διαφορετικὸ δρόμο ἀπ' αὐτόν πού μπορούσε νά φαντασθεῖ κανεὶς τό 1848 ἢ τό 1859: ἡ αὔξηση τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος τῶν κυρίων

καπιταλιστικῶν χωρῶν σήμαινε ταυτόχρονα μία σημαντική αύξηση τῶν πραγματικῶν μισθῶν τῆς ἐργατικῆς τάξης καί μία διαρκῆ ἄνοδο τοῦ βιοτικού ἐπιπέδου τῶν μαζῶν. Τὴν ἐποχὴ πού οἱ Marx-Engels ἔγραψαν τὴ διθυραμβικὴ νεκρολογία τῆς ἀστικῆς τάξης στό Κομμουνιστικὸ Μανιφέστο, αὐτά πού καταλόγιζαν στό ἐνεργητικὸ της ἦταν σχεδόν μηδαμινά μπροστά σ' αὐτά πού ἐπρόκειτο νά πραγματοποιήσουν μετά τό 1850. Οὔτε προλεταριοποιήθηκε ὁ πληθυσμός οὔτε αὐξήθηκε ἡ ἀθλιότητα οὔτε ἐνοποιήθηκε τό προλεταριάτο οὔτε πολώθηκε ἡ κοινωνία· ἀπ' ἐναντίας στίς ΗΠΑ ἤρθαν στό φῶς νέου τύπου μικροαστικές καί μεσοαστικές κατηγορίες καί μειώθηκε ἀριθμητικά σέ σχετικό βαθμό τό προλεταριάτο. Ἡ ραγδαία, ἀλλωστε, ἄνοδος τῶν στελεχῶν ἔσπασε τὴν ὁμοιογένεια πού χαρακτήριζε τό προλεταριάτο τὴν ἐποχὴ τοῦ Marx. Ἡ ἐκβιομηχάνιση τῶν ΗΠΑ, τῆς Γερμανίας κ.λπ. δέν εἶχε καθόλου τίς τραγικές συνέπειες πού ἡ ἴδια διαδικασία εἶχε φέρει στή Μεγάλῃ Βρεταννία. Στίς ΗΠΑ, τά ἐργατικά ἡμερομίσθια εἶχαν τό 1900 διπλάσια ἀγοραστικὴ δύναμη ἀπό τά εὐρωπαϊκά —ἐνῶ στή Γερμανία ὁ Bismark ἄσκησε κοινωνικὴ πολιτικὴ· σέ ἄλλες χῶρες οἱ σοσιαλιστικές κυβερνήσεις ἐπίσης.

Ἡ κοινωνία μεταμορφώθηκε βαθύτατα ἀπό τὴν ἐποχὴ τοῦ Marx ὡς τά σήμερα. Παρά τὴν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, ὅμως, ἡ ἀστικοποίηση τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ δέν ἐπέφερε προλεταριοποίηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ. Ἡ οἰκονομικὴ κρίση τοῦ 1929 δέν ὀδήγησε παντοῦ σέ ἀκραίες καταστάσεις, ὅπως ὁ ἐθνικοσοσιαλισμός στή Γερμανία, ἀλλά καί σέ δημιουργικές λύσεις, ὅπως π.χ. τό New Deal. Τά στοιχεῖα δείχνουν, λοιπόν, μία ἀνατροπὴ τῆς μαρξιστικῆς διαλεκτικῆς τοῦ καπιταλισμοῦ.

Ἡ μοῖρα τῶν κομμουνιστικῶν ἐπαναστάσεων, πού ζήτησαν νά καταλύσουν κάθε ἐκμετάλλευση ἀνθρώπου ἀπὸ ἄνθρωπο, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα τὴν κατέστησαν χειρότερη, προσθέτοντας στὴν οἰκονομικὴ ἐκμετάλλευση τὴν πολιτικὴ καταπίεση καί τὴν πνευματικὴ ὑποδούλωση, ἐπαλήθευσε τόν μαρξικὸ ντετερμινισμό καί τὴ μαρξιστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν «ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα τοῦ καπιταλισμοῦ».

Οἱ δογματικές δηλώσεις τοῦ Marx γιὰ τὴν ἐπίδραση τῶν παρα-

γωγικῶν σχέσεων στη διαμόρφωση τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ἔρχονται τόσο πασιφανῶς σέ σύγκρουση μέ τά πιά στοιχειώδη ἱστορικά δεδομένα, ὥστε ὁ ἴδιος ὁ Marx καί ὁ Engels δέν δίστασαν νά τίς ἀναθεωρήσουν στίς συγκεκριμένες ἱστορικές τους ἀναλύσεις. Γενικώτερα, κατά τόν Παπαϊωάννου, δέν εἶναι οἱ οικονομικές σχέσεις πού προσδιορίζουν τίς πολιτικές σχέσεις κυριαρχίας, ἀλλά ἀντιθέτως οἱ πολιτικές σχέσεις διαμορφώνουν τίς ταξικές καί μεταφράζονται ἐπί τοῦ οικονομικοῦ πεδίου σέ παραγωγικές σχέσεις. Ὁ Marx θεωρεῖ ὅτι τό κράτος παύει νά εἶναι ὄργανο τῆς κοινωνίας καί ἀνυψώνεται πάνω ἀπ' αὐτήν, ἐνῶ κατά κανόνα τό κράτος δέν προκύπτει ἱστορικά ἀπό τούς κόλπους τῆς κοινωνίας ἀλλά ἀπό ξένη κατάκτηση. Ἱστορικά παραδείγματα, ὅπως ἡ νορμανδική κατάκτηση τῆς Ἀγγλίας (πού ἀναδιαμόρφωσε τίς οικονομικές σχέσεις πρὸς ὄφελος τῶν κατακτητῶν), ἀνατρέπουν πλήρως τόν οικονομικό ντετερμινισμό. Οὐσιῶδες γνώρισμα τῆς ἄρχουσας τάξης, ἀλλωστε, εἶναι ἡ μονοπώληση τῶν διευθυντικῶν λειτουργειῶν στήν οικονομία καί ὄχι ἡ ἀτομική ἰδιοκτησία, ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ ψευδομαρξιστές.

Οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Marx γιά τίς κάστες, ἐπισημαίνει ὁ Παπαϊωάννου, δείχνουν πόσο στενά εἶναι τά ὅρια τῆς ἰσχύος τῆς θεωρίας του. Σύμφωνα μέ τόν Marx, ἡ διαίρεση τῆς ἐργασίας δημιούργησε τίς κάστες, ἐνῶ στήν πραγματικότητα οἱ κάστες διαμόρφωσαν τή διαίρεση τῆς ἐργασίας. Μόνο παραβιάζοντας καί διαστρεβλώνοντας τήν πραγματικότητα, μπορούμε νά πιστέψουμε μαζί μέ τόν Marx ὅτι τό καθεστῶς τῶν καστῶν στή Ἰνδία προῆλθε ἀπό μία μορφή διαίρεσης τῆς ἐργασίας. Ἀντιθέτως, τό σύστημα τῶν καστῶν προσδιόρισε τή διαίρεση τῆς ἐργασίας, διότι εἶναι προϊόν κατάκτησης καί μηχανισμός διαφύλαξης τῶν προνομίων τῶν κατακτητῶν. Θά ἦταν τουλάχιστον γελοῖο νά ποῦμε μαζί μέ τόν Marx ὅτι οἱ κάστες ἐπεβλήθησαν «ἀναγκαῖα καί ἀνεξάρτητα ἀπό τή θέληση καί τή συνείδηση τῶν ἀρείων κατακτητῶν».

Ἴδού ἓνα ἄλλο παράδειγμα εἶναι ἡ τουρκική κατάκτηση, ἐπισημαίνει ὁ Παπαϊωάννου. Ἐνας λαός, ὁ Ἑλληνικός, πού μέχρι τότε, ἀπό τή νεολιθική ἐποχή, δέν εἶχε πάψει οὔτε μία στιγμή νά γονιμοποιεῖ τό ἀνθρώπινο πνεῦμα, ἀναγκαζόταν νά ὑποταχθεῖ καί ν' ἀφομοιώσει

(για νά επιζήσει) ὅ,τι χειρότερο εἶχε βγάλει ὡς τὰ σήμερα ἡ Ἀσία. Τό νά θεωρήσει κανεῖς τέτοιου εἴδους θεομηνίες ἀπό τήν σκοπιὰ τοῦ «τρόπου παραγωγῆς», εἶναι ἀσφαλῶς ὁ καλύτερος τρόπος νά μὴν καταλάβει τίποτε ἀπ' ὅ,τι ἔγινε στήν ἱστορία. Ἄλλωστε, οἱ περισσότερες γενικεύσεις, στά ἔργα τῶν Marx καί Engels, εἶναι ἀθέμιτες.

Πρωταρχικό μέλημα, κατά τόν Παπαϊωάννου, εἶναι ἡ μελέτη τῆς ἑσωτερικῆς ὀργάνωσης τῆς ἔνοπλης ὀμάδας πού κυριαρχεῖ στήν κοινωνία. Οἱ οικονομικοί παράγοντες ὑποτάσσονται στίς κρατικές σκοπιμότητες καί αὐτό προϋποθέτει πολιτικές διαδικασίες πού δέν γίνονται «ἀναγκαῖα καί ἀνεξάρτητα» ἀπό τή θέληση τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ἀποφασιστικός παράγων εἶναι πάντοτε ὁ ὑποκειμενικός, δηλαδή ἡ κρατική ἐξουσία καί ἰσχύς, πού εἶναι πάντοτε συνάρτηση τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ κράτους, τῆς ποιότητας τῶν στελεχῶν του καί τῆς ἰκανότητας ἀντίστασης τῆς κοινωνίας. Γιά παράδειγμα, ἕνα πλῆθος ἀπό νοσηρές ἐκδηλώσεις τοῦ μονολιθικοῦ δεσποτισμοῦ στή Σοβιετική Ἐνωση ὀφείλονται ἀποκλειστικά στίς ψυχαναλυτικές ἰδιομορφίες τοῦ Stalin. Γι' αὐτό καί ἱστορικά, μόνον ὅταν ἐξουδετερώθηκαν οἱ τάξεις πού εἶχαν ἐπιβληθεῖ βάσει μὴ οικονομικῶν κριτηρίων (κλῆρος, φεουδαλική ἀριστοκρατία), μπόρεσαν οἱ οικονομικές διακρίσεις νά προσδιορίσουν τήν κοινωνική δομή.

Ὁ Παπαϊωάννου ἀπό ἐπιστημολογική ἄποψη βρίσκεται ἐγγύτερα στήν ἐπιστημολογία τοῦ Max Weber. Οἱ βεμπεριανές θέσεις εἶναι διάχυτες στό ἔργο του, ὅπως ὅταν γιά παράδειγμα τονίζει ὅτι ἡ ἀποφασιστική μάχη στήν ΕΣΣΔ δόθηκε ὄχι στό πεδίο τῆς οἰκονομίας ἀλλά στό πεδίο τῆς ἐξουσίας. Ἐπίσης, ὁ Παπαϊωάννου ἀποδίδει σημασία στήν αὐτονομία τοῦ πολιτιστικοῦ παράγοντα· διατυπώνει δέ τήν ἄποψη ὅτι οἱ πολιτικές ἐλευθερίες εἶναι περισσότερο πολιτιστικό θέμα παρά αὐτοματική ἀνάγκη τῆς ἀστικῆς τάξης. Πρόκειται γιά μία κοσμοϊστορική πολιτισμική διαφορά τῆς Εὐρώπης ἀπό τήν Ἀσία καί ὄχι προῖόν στενά οικονομικῶν ἐξελίξεων.

Ὁ Marx, ἐπισημαίνει ὁ Παπαϊωάννου, δέν ἀνέπτυξε μέ σαφήνεια τή θεωρία του γιά τό καθεστῶς πού συγκεχυμένα ἀποκαλεῖ «ἀσιατικό δεσποτισμό»· ἐξ ἄλλου, ἀπέφυγε νά ὀρίσει τήν κυρίαρχη σέ αὐτό κοινωνική τάξη. Ἀπό τήν 4η χιλιετία π.χ., ἤδη, ὑπάρχουν ἀστικές

τάξεις και καθεστώτα στην Κάτω Αίγυπτο, στη Μεσοποταμία, στην Ίνδία. Μέχρι τον 16ο αιώνα υπήρχαν αστικές τάξεις στην Ανατολή πολύ πιο ανεπτυγμένες από αυτές της αναγεννησιακής Ευρώπης. Αν η δημοκρατία ήταν συνέπεια της αστικής ανάπτυξης, όπως πιστεύει ο Marx, τότε θα είχε χαλδαϊκό, ινδικό ή κινεζικό όνομα. Αλλά η Δημοκρατία είναι πολιτιστικό θέμα, όχι οικονομικό.

Σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου, ο Marx έπεσε θύμα μιας «προοπτικής αυταπάτης»: πίστεψε ότι η αστική κοινωνία ήταν πάντοτε ή έστιά και τό θέατρο όλης της ιστορίας. Αυτή την αυταπάτη είχε καταγγείλει ο ίδιος ο Marx στην Εισαγωγή του στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, όπου διατύπωσε την άποψη ότι τό έκάστοτε κοινωνικό καθεστώσ θεωρεί όλα τά προηγούμενα ως σταθμούς μιας πορείας πού καταλήγει στό ίδιο. Αυτή η πεποίθηση, έπισημαίνει ο Παπαϊωάννου, περί εξέλικτικων σταδίων κ.λπ., αποτελεί γενικότερο χαρακτηριστικό της αστικής σκέψης.

Ο Marx, σύμφωνα με τον Παπαϊωάννου, έχει συγκεχυμένες παραστάσεις για τούς άσιατικούς λαούς αλλά και την Έλληνορωμαϊκή άρχαιότητα¹⁰⁹. Ο μαρξικός όρος «άσιατικός τρόπος παραγωγής» ισοπεδώνει σέ μία ένιαία κατηγορία ένα πλῆθος από άσχετους πολιτισμούς και κοινωνίες, από την Αίγυπτο μέχρι την Ίαπωνία¹¹⁰. Πέραν αυτού, ο Marx διακατέχεται από άθέμιτη έπιστημονική απέχθεια έναντι του «άσιατικού δεσποτισμού». Ο Marx είδε την κοινωνική ιστορία όλόκληρης της άσιατικής ήπειρου σάν ένα είδος «νύχτας όπου όλες οι άγελάδες είναι μαύρες». Στο *Κεφάλαιο* δίνει μία εικόνα του άνατολικού τρόπου παραγωγής, όπου όλόκληρες χιλιετίες μοιάζουν σάν νά διαλύονται μέσα σέ μία άλλόκοτη φαντασμαγορία. Παύ-ουν νά έχουν ιστορία, εξέλιξη, εποχές. Μάλιστα, ο Marx θεωρεί διαλείμματα τίς αστικές φάσεις των λαών αυτών, κάτι άναληθέστατο, διότι από τον Ηρόδοτο ως τον Μάρκο Πόλο οι ευρωπαίοι άστοί είχαν όψη μάλλον φτωχών συγγενών μπροστά στους άνατολίτες συναδέλφους τους.

Στην ουσία, ο Marx άναπαράγει πανάρχαια στερεότυπα. Ο μύθος της πτώσης από τον προϊστορικό παράδεισο μιλά τώρα, χάρις στον Marx, τή θετικιστική γλώσσα της «πολιτικής οικονομίας». Έν

κατακλείδι, τό μαρξικό ἔργο ἐγγράφεται στήν παράδοση τοῦ ἐγγελιανοῦ ἰδεαλισμοῦ καί τοῦ ἰουδαιοχριστιανικοῦ ἀποκαλυπτικοῦ. Γιά τούς Ἕλληνες ἡ φύση ἦταν τό μέτρο τῶν πάντων καί ἡ ἐπιστήμη προσέφερε τήν ἀρετή. Ὁ Marx, ἀντιθέτως, ἦταν ὁ πῶ ἀκράϊος ἀντιπρόσωπος τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ἡ μεγαλύτερη ἀρετή τοῦ ὁποίου, σύμφωνα μέ τόν Marx, ἦταν ὅτι ἀποτέλεσε τό ἀντίβαρο τοῦ παθητικοῦ καί μοιρολατρικοῦ «ἀρχαίου ὕλισμοῦ» καί ἀνέπτυξε τήν «ἐνεργό πλευρά» τοῦ εἶναι. Ὁ ἰδεαλισμός εἶναι ἡ δήλωση μιᾶς ὑποκειμενικῆς ἀρχῆς ἀνώτερης ἀπό τήν τυφλή ἀντικειμενικότητα πού βασιλεύει στήν ὕλη. Εἶναι ἡ ἀρχή ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει νά μεταμορφώσει καί νά κινητοποιήσει τήν ἀδρανῆ ὕλη. Αὐτή ἡ σκέψη βρίσκεται στούς συλλογισμούς τοῦ Hegel γιά τό φαινόμενο τῆς σύγχρονης ἐργασίας. Αὐτήν τήν ἐγγελιανή μεταφυσική τῆς σύγχρονης ἐργασίας ἀναπαράγει —ἀλλά ἀπλουστευτικά ἐκπτώχευμένη καί ἰσοπεδωμένη— ὁ Marx στήν θεωρία του γιά τίς παραγωγικές δυνάμεις. Ὁ Marx, μάλιστα, ἀπορρίπτει ὡς ἰδεολογική ψευδαἰσθηση κάθε ἀνθρώπινη ἔκφραση πού δέν ἐγγράφεται στό πλαίσιο τῆς καπιταλιστικῆς βιομηχανικῆς παραγωγῆς.

Μία ἄλλη ρίζα τοῦ μαρξισμού ἀναζητᾶ ὁ Παπαϊωάννου στή μεταφυσική τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας ἀλλά καί στίς πλατωνικές ρίζες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, πού ὁδηγοῦν σέ πολύ πῶ βίαιες καί ριζικές ἀνατροπές τῆς σχέσης ἀνθρώπου-φύσης ἀπ' ὅ,τι π.χ. ὁ κινεζικός ὀρθολογισμός. Ἐπισημαίνει τίς θεμελιώδεις ἀντινομίες μεταξύ τοῦ Ἑλληνισμοῦ καί τοῦ Χριστιανισμοῦ: ἡ ἰουδαιοχριστιανική ἀντίληψη τοῦ Θεοῦ πού ὑπερβαίνει τόν κόσμο ἀπαξίωσε τόν κόσμο καί τόν μεταμόρφωσε σέ ἀντικείμενο δημιουργίας. Ἀντιθέτως οἱ Ἕλληνες ἀναζητοῦσαν τή γνώση ἑνός κόσμου πού ἦταν ὀλόκληρος ἀρμονία, μέρος τοῦ ὁποίου ἀποτελοῦσε καί ὁ ἴδιος ὁ Θεός. Στόν ἰουδαιοχριστιανισμό, ἡ παγκόσμια ἱστορία εἶναι μία μακρά προπαρασκευή τῆς μεσσιανικῆς βασιλείας τοῦ «ἐκλεκτοῦ λαοῦ», πού θά πρέπει νά δημιουργήσει μία παγκόσμια θρησκευτική κοινωμία. Ἡ δέ ἐσχατολογία αὐτῆς τῆς ἀντίληψης ἀναγγέλλεται ὡς μία ἀπειλή ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τοῦ φυσικοῦ σύμπαντος. Ὁ κόσμος, πού στά μάτια τῶν Ἑλλήνων ἔθεωρεῖτο μοναδική καί αἰώνια πραγματικότητα, στερεῖται

ἐδῶ κάθε σημασίας καί μπορεῖ νά διαλυθεῖ ξαφνικά ἀπό τήν ὑπερφυσική θεία θέληση.

Ἡ παγκόσμια ἱστορία ἐκλαμβάνεται λοιπόν ὡς δρᾶμα πού ἄρχισε καί πρέπει νά τελειώσει. Ὁ κόσμος γίνεται ἓνα ἀπλό ἐπεισόδιο σέ μιά ἱστορία πού δέν πηγάζει ἀπό τόν ἴδιον, ἀφοῦ πρὶν ἀπ' αὐτόν ὑπῆρχε ἡ μοναξιά τοῦ Θεοῦ καί μετὰ ἀπ' αὐτόν θά ὑπάρξει ἓνα βασιλεῖο πού δέν θά εἶναι τοῦ κόσμου τούτου. Ἔτσι ὁ κόσμος ἀπογυ-μνώθηκε ἀπό τό ἱερό καί ὁ ἄνθρωπος πείστηκε ὅτι μόνον ἡ ψυχὴ του εἶναι θεία καί πνευματική. Μὲ αὐτὴν τὴν ἀντίληψη ἄλλαξε καί ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας: ἡ ἔννοια τῆς ἐνότητας τῆς παγκόσμιας ἱστορίας, ἡ περιοδιοποίησή της ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τό τέλος τῶν αἰώνων, ἡ ἀντίληψη τῆς προοδευτικῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπινου γένους κ.λπ. εἶναι προϊόντα τῆς ἰουδαιοχριστιανικῆς εἰκόνας τῆς ἱστορίας. Σέ πολιτικό ἐπίπεδο, κατὰ συνέπεια, ὁ χριστιανισμός ἀποσποῦσε τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τό πολιτικό κέλυφος τοῦ ἀρχαίου πολίτη καί ἐξαφάνιζε τὴν ἀρχαία πολιτεία, διότι τό χριστιανικό πολίτευμα ὑπῆρχε μόνον στοὺς οὐρανούς. Σέ αὐτό τό πλαίσιο, ὁ Marx ἔπασχε ἀπὸ μιά θεμελιώδη ἀντίφαση: ἀποδεχόταν τὴν ἰουδαιοχριστιανικὴ ἐσχατολογικὴ λογικὴ, ἐνῶ ταυτόχρονα προσπαθοῦσε νά ἀπορρίψει τίς μεταφυσικὲς προϋποθέσεις της. Καί μετέτρεψε τὴν ἐξωχρονικὴ πολιτεία τοῦ Θεοῦ σέ κοινωνικὴ πραγματικότητα ὑλοποιήσιμη μέσῳ τῆς ἐπιστημονικῆς, πολιτικῆς, οἰκονομικῆς ἢ ἄλλης προόδου.

Ὁ Παπαϊωάννου, τέλος, ἀρνεῖται τὴ νεωτερικότητα ὡς ἀποκλειστικό προνόμιο τῆς ἐποχῆς μας. Ὑποστηρίζει ὅτι ὅλες οἱ ἐποχὲς ἐμφανίζονται ὡς νεωτερικὲς ἐν σχέσει μὲ τίς προηγούμενες. Στὴν οὐσία, ἡ αἴσθησις νεωτερικότητας, πού ὑπῆρχε σέ ὅλους τοὺς πολιτισμούς, ἀφοροῦσε τίς διαφορὲς τοὺς μὲ τοὺς προγόνους τοὺς καί κυρίως κάποια εἰκόνα πού εἶχαν σχηματίσει γιὰ τόν ἑαυτό τους.